

**You have downloaded a document from
RE-BUS
repository of the University of Silesia in Katowice**

Title: Słownictwo anemonimiczne w języku chorwackim

Author: Leszek Małczak

Citation style: Małczak Leszek. (2001). Słownictwo anemonimiczne w języku chorwackim. W: H. Fontański, E. Straś (red.), "Języki słowiańskie dziś : nowe fakty, nowe spojrzenia. Księga pamiątkowa poświęcona profesorowi Michałowi Blicharskiemu" (S. 114-119). Katowice : Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego

Uznanie autorstwa - Użycie niekomercyjne - Bez utworów zależnych Polska - Licencja ta zezwala na rozpowszechnianie, przedstawianie i wykonywanie utworu jedynie w celach niekomercyjnych oraz pod warunkiem zachowania go w oryginalnej postaci (nie tworzenia utworów zależnych).

UNIwersYTET ŚLĄSKI
W KATOWICACH

Biblioteka
Uniwersytetu Śląskiego

Ministerstwo Nauki
i Szkolnictwa Wyższego

Leszek Małczak

Katowice–Sosnowiec

Słownictwo anemonimiczne w języku chorwackim

Znajomość nazw meteorologicznych odgrywa ważną rolę w życiu mieszkańców wybrzeża Morza Adriatyckiego. Fakt ten jest w pełni zrozumiały w świetle więzi, jaka łączy tych ludzi z przyrodą. Ich kontakt z nią ma wymiar egzystencjalny, lecz nie w filozoficznym znaczeniu tego słowa, ale pragmatycznym, bytowym. Życie zawodowe i prywatne Pomorzan podporządkowane zostało naturze, która jako wartość estetyczna sama stała się towarem, dobrem konsumpcyjnym.

Wśród nazewnictwa meteorologicznego dużą i urozmaiconą grupę stanowią nazwy wiatrów. Ich badaniem zajmuje się wyspecjalizowany dział toponimii nazywany anemonimią¹. Analiza semantyczna nazw wiatrów powinna mieć charakter interdyscyplinarny. Cenne w tym wypadku wydaje się uwzględnienie antropologicznego, socjologicznego, psychologicznego, etnograficznego i teologicznego punktu widzenia. Wiatr definiowany jako ruch powietrza jest zjawiskiem skalarnym. Zaznacza swą obecność w sferze *sacrum* i *profanum*. Jest uważany za „boskie” tchnienie – z jednej, za immanentny atrybut materii – z drugiej strony.

W języku chorwackim, oprócz neutralnego semantycznie leksemu *wiatr*, istnieje wiele jego hiponimów, które dodatkowo charakteryzują to zróżnicowane przecież w swych przejawach zjawisko atmosferyczne. Poza mniej liczną grupą leksemów oddających siłę wiatru – od lekkiego i zwiewnego *povjetarca* począwszy, na gwałtownym *vihor*, *vjetrina*, *pijavica* i weneckiego pochodzenia (*sion*)

¹ Odwołuję się w tym artykule do prac chorwackiego językoznawcy Radovana V i d o v i c i a, zwłaszcza do artykułu *Koine pomorskoga anemonimijskoga nazivlja* („Čakavska rič” 1992, br. 1, s. 53–75) oraz do publikacji słownikowej *Pomorski rječnik* (Split, Logos 1984), która miała swą wcześniejszą antycypację w postaci fragmentów publikowanych w splickim czasopiśmie „Čakavska rič”. Rozpoczął ten cykl tekst zatytułowany *Pomorska terminologija i pomorske tradicije – Rječnik (A–B)*. „Čakavska rič” 1977, br. 2, s. 151–155.

šijunie skończywszy – zdecydowanie liczniejsza okazuje się grupa określeń wskazujących na kierunek wiatru. Znane są dwa zasadnicze językowe sposoby oznaczenia kierunku. Pierwszy to wyrażenie, którego jeden człon, przymiotnik, określa stronę świata, skąd wieje wiatr, np.: *zapadni vjetar*, *istočni vjetar*, *sjeverni vjetar*, *sjeverozapadni vjetar*. Drugi, powszechniejszy, bo uzasadniony ekonomią języka, to stosowanie jednowyrazowego leksemu, który powstał wskutek substantywizacji sufiksальной, czyli przeniesienia nazwy strony świata na człon określany – rzeczownik, np.: *sjevernjak*, *južnjak*, *istočnjak*, *zapadnjak*².

W języku, jakim posługują się ludzie śródziemnomorskiej części Chorwacji (zarówno w języku standardowym – „standardni jezik”, jak i dialekcie czakawskim; z całą pewnością gwary adriatyckie wpłynęły w tym względzie na język ogólnonarodowy), nazwy wiatrów uległy daleko idącej specyfikacji. Powstało w ten sposób bardzo rozbudowane słownictwo. Niejednokrotnie pomiędzy poszczególnymi określeniami wiatru różnica semantyczna sprowadza się do różnicy emocjonalnej.

Najczęściej dla poszczególnych rodzajów wiatru używa się nazw własnych. Stanowią one wspólne dziedzictwo narodów zamieszkujących wybrzeża Morza Śródziemnego i wywodzą się z mitologii oraz starożytnej geografii. Większość przetrwała do dzisiaj. Niektóre z tych nazw pojawiają się w różnych częściach basenu Morza Śródziemnego. Predrag Matvejević ostrzega jednak przed ich utożsamianiem na podstawie brzmieniowego podobieństwa: „Obale posuđuju nazive vjetrova jedne drugima, ne krzmajući da im promjene ime ili smjer, potićući, ponekad namjerno, nespozazume.”³ Autor *Brewiarza śródziemnomorskiego* za przykład takiego nieporozumienia podaje różnicę pomiędzy podobnie brzmiącymi *mistralem*, spotykanym w zachodniej części Morza Śródziemnego, a wiatrem nazywanym przez Chorwatów *maestralem*. Występujący nad Adriatykiem *maestral* jest wiatrem łagodnym, wiejącym od morza w kierunku lądu, francuski *mistral* z kolei to silny wiatr zimowy, który wieje z przeciwnego kierunku – północnego wschodu, a więc doliną Rodanu do Zatoki Lwiej, czasem wzmocniony bywa wiatrem katabatycznym spadającym ze stoków Alp.

Najważniejsze nad Adriatykiem wiatry to: *bura*, *jugo*, *maestral*. Poza nimi wyróżniamy jeszcze kilkanaście nazw, z których niektóre okazują się synonimami.

Ciesząca się złą sławą wśród żeglarzy *bura* (wiatr północno-wschodni) ma rodowód mitologiczny. Wywodzi się od starożytnego boga wiatru – Boreasza. Zachowała się ona także w innych językach regionu śródziemnomorskiego. Najpierw był starogrecki *borèas* (*ánemos*), czyli północny (wiatr), później łaciński *boreas*, włoska *bora*, francuski *borée*, hiszpański *bóreas*. Warto w tym miejscu nadmienić, że *bura* na obszarze Słowiańszczyzny oprócz znaczenia wiatru miewa

² Por. W. Kupiszewski: *Z badań nad słownictwem słowiańskim. (Nazwy wiatru)*. W: „Prace Filologiczne”. T. 19. Warszawa 1969, s. 194.

³ P. Matvejević: *Mediteranski brevijar*. Ljubljana 1991, s. 27.

również znaczenie burzy. Dotyczy to także języka chorwackiego – z wyjątkiem strefy adriatyckiej (!), gdzie *burra* odnosiła się zawsze tylko do wiatru północno-wschodniego⁴.

Z północnego kierunku wieje jeszcze wiatr nazywany *tramuntaną*. Jak w wielu przypadkach nazwa ta stanowi zapożyczenie z języka włoskiego – *tramontana*. Ona z kolei zajęła miejsce łacińskiej *transmontany*, czyli wiatru wiejącego ze strony gór (chodzi naturalnie o Alpy).

Synonimem *bury* jest jeszcze *grego*. Pochodzi z włoskiego *greco* (weneckie *grego*), czyli wiatr grecki. Powstaje zatem pytanie: Jak mógł wiatr północny zostać nazwany przez Włochów, w tym Wenecjan, greckim, skoro Grecja sąsiaduje z Włochami od południa? Prawdopodobnie wiatr *grego* rozpowszechnili żeglarze pływający po morzach i wodach Włoch Południowych.

Wyróżnia się również kilka określeń wiatrów południowych: z włoskiego (*sirocco*) *široko* – pod względem etymologicznym wciąż pozostający zagadką⁵, *oštar* – znany już w starożytności i zachowany w językach romańskich (łac. *auster*, włos. i wen. *ostro*, hiszp. *austro*) oraz najbardziej powszechne *jugo*. Najwięcej wątpliwości mają etymolodzy właśnie z *jugo*, które prawdopodobnie zachowuje słowiańskie pochodzenie. Jedno z pierwszych i najbardziej interesujących tłumaczeń tej nazwy proponuje w XVI w. lekarz, dyplomata, kosmogeograf i wykładowca Uniwersytetu Bolońskiego Lujo Đurašević (Aloysio Georgirio) w częściowo zachowanych *Komentarzach kosmograficznych* (*Cosmographiae commentaria*), w rozdziale poświęconym wiatrom (*De ventis*)⁶. Đurašević porównuje nazwy wiatrów w sześciu językach: łacińskim, greckim, włoskim, niemieckim, hiszpańskim i iliryskim, czyli u niego słowiańskim. Przy nazwach iliryskich podaje ich łaciński przekład. *Jugo* tłumaczy jako *molestus*. Chodzi zatem o właściwość wiatru, a nie stronę świata, z której wieje, ponieważ *molestus* to uciążliwy, męczący. Najnowsze słowniki etymologiczne języka chorwackiego o rzeczowniku *jug* piszą, że jego pierwotne znaczenie mogło odnosić się do położenia słońca w południe, gdy osiąga najwyższy punkt, i że może ono wywodzić się od łacińskiego *augeo*, które związane jest ze zwiększaniem wysokości, wznoszeniem⁷. A. Gluhak stwierdza, że pierwotnie słowo *jug* oznaczało właśnie południowy, ciepły wiatr, choć uznaje równocześnie przymiotnik ‘miękki’ (*mekan*) za jego starsze znaczenie⁸.

Dla wiatru wschodniego najpopularniejszą nazwą pozostaje przejęty z włoskiego (*levante*) *levanat*. Po włosku *sol levante* oznacza stronę świata, po której

⁴ R. V i d o v i ć: *Koine...*, s. 60.

⁵ Vidović pisał na jego temat: „Naziv za taj vjetar došao je u zapadni Mediteran iz istočnih, arapskih krajeva gdje se zove *šarki*, preko arapskih govornih oblika *saluk*, *šuluk*, no etimologija mu je ostala nejasna”. R. V i d o v i ć: *Koine...*, s. 63.

⁶ Por. B. P e n z a r, I. P e n z a r: *Rasprava „De ventis” Luje Đuraševića iz 16. Stoljeća*. „Dubrovnik” 1998, br. 2–3, s. 214–231.

⁷ P. S k o k: *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*. Zagreb 1971.

⁸ A. G l u h a k: *Hrvatski etimološki rječnik*. Rijeka 1993.

wschodzi słońce. Stąd bierze się termin *Lewant*, jakim narody zachodniej strefy Morza Śródziemnego nazywają kraje położone w jego wschodniej części.

Na określenie wiatrów zachodnich stosuje się znacznie większą liczbę nazw, np. dla południowo-zachodniego wiatru synonimiczne i mające grecko-arabskie pochodzenie *garbin* i *lebić*. Pierwszy z nich wywodzi się od arabskiego przymiotnika *garbī*, czyli zachodni. Za pośrednictwem średniowiecznej łaciny przyswoiły tę nazwę również inne języki romańskie: franc. *garbin*, hiszp. *garbino*. Więcej wątpliwości wzbudza etymologia *lebia*. Vidović pisze, że: „*Lebić* je porijeklom vjerojatno od arapskoga *lebek* ili starogrčkoga *lips* ili srednjogrč. ili novogrč. *libas*, možda i preko latinskoga *libyceus* za *libycus* (*ventus*), tj. vjetar iz Libije, s libijskih strana.”⁹ Do wiatrów zachodnich zaliczamy również *pulenat*. Znowu chodzi o zapożyczenie z włoskiego *ponente* (wen. *pulent*), czyli strona świata, po której zachodzi słońce.

Maestral to wiatr wiejący najczęściej z północnego-zachodu, choć jego kierunek w dużej mierze zależy od ukształtowania terenu, linii brzegowej i kanałów. Pochodzi z łaciny – (*ventus*) *magistralis*, tj. wiatr główny. Oprócz tej nazwy spotyka się także nazwę o słowiańskiej etymologii *zmorac* (*s mora*: *smorac* = *zmorac*), a więc wiatr wiejący od morza.

Liczba derywatów poszczególnych nazw spotykanych w gwarach śródziemnomorskich miast, portów i wysp, uniemożliwia dokonanie wszechstronnego i wyczerpującego opisu anemonimicznego. Większość z nich ma lokalny charakter. Chorwacki językoznawca Radovan Vidović, który zajmował się badaniem słownictwa Pomorza, podaje po kilkanaście określeń dla każdego rodzaju wiatru. Na wyspie Brač w miejscowości Stivan zanotował nie znane gdzie indziej ekspresywne wyrażenie dla zimowego *levantu* – *kožoderica*, tzn. tak ostry wiatr, że aż dosłownie „drący skórę”. Typowe i charakterystyczne okazuje się bogactwo form gramatycznych każdej z nazw. Dla przykładu podamy derywaty gramatyczne *bury*: *burica*, *burin*, *burinac*, *burinčić*, *burinet*, *buraca* na określenie *bur* łagodnych oraz *burun*, *buraska* dla *bur* szczególnie silnych. Sam leksem *bura* nie jest neutralny semantycznie – *bura* to przecież wiatr gwałtowny – o czym świadczy chociażby dysproporcja pomiędzy formami deminutywnymi i augmentatywnymi. W przypadku pozostałych nazw wiatrów możemy zaobserwować podobną aktywność słowotwórczą. Tam również daje się zauważyć przewaga form deminutywnych nad augmentatywnymi, przewaga odzwierciedlająca chęć i pragnienie oswojenia i zapanowania nad żywiołami natury.

Kwestię frekwencji deminutiwów można jeszcze tłumaczyć wpływami języka włoskiego, który cechuje się właśnie bogactwem form deminutywnych¹⁰. Zresztą jednym ze zdrabniających, produktywnych formantów słowotwórczych jest we-

⁹ R. Vidović: *Koine...*, s. 64.

¹⁰ Por. *Encyklopedia językoznawstwa ogólnego*. Red. K. Polański. Wrocław 1993, s. 102–103, 213.

neckiego pochodzenia formant *in*, występujący w nazwach większości wiatrów: *burin*, *južin*, *levantin*, *garbin* itd.

Pragmatycznie umotywowane stało się utworzenie w miejsce określenia *puše bura* jednowyrazowego leksemu (czasownik odrzeczownikowy) opisującego przyrodę w czasie, gdy wieje *bura*, *burunât(i)*. W podobny sposób powstał czasownik *južinat(i)*. Według Vidovicia, który o *burunât(i)* pisał: „[...] glagol koji označava stanje a ne radnju: kad bura trajno puše, kaže se da burunâ, za jaču i trajniju buru kaže se zaburunat će”¹¹, czasowniki te oznaczają stan, a nie czynność. Wobec tego używa się ich na ogół wówczas, gdy któryś z tych wiatrów wieje przez dłuższy okres czasu, zazwyczaj kilka dni.

Analiza jednostek frazeologicznych, w których występuje wiatr, pokazuje, że wykorzystują one przede wszystkim jego liczne znaczenia symboliczne¹². Vidović już w tekstach Marina Držicia natrafił na przenośne znaczenie wiatru. Chodzi o frazę *otkriti tramuntanu* (odkryć *tramuntanę*), która w przeciwieństwie do wyrażenia *izgubiti tramuntanu* (zgubić *tramuntanę*) oznacza poznanie, odkrycie, zorientowanie się w czyichś planach, zamiarach¹³. Niestalość i zmienność wiatru pojawia się w wielu stałych połączeniach wyrazów – część z nich ma znaczenie idiomatyczne – mówiących o jałowości, bezcelowości jakiejś czynności: *govoriti*, *brbljati*, *lajati [riječi]* u *vjetar* ‘rzucać słowa na wiatr’; *tjerati vjetar kapom* (popychać wiatr czapką); *hvatati vjetar rukama* (łapać wiatr rękami); *jadati se u vjetru* (żalić się na wietrze). Ta cecha wiatru powoduje, że jest on synonimem niepewności: *držati se zubima za vjetar* (trzymać się zębami wiatru). Symbolizuje także pustkę. Określenie pełen, pełne wiatru oznacza pustkę, brak (*pun vjetra*). Pustka obecna jest również we frazie *izvaditi iz vjetra* (wyciągnąć z wiatru), czyli wymyślić, zmyślić. W odniesieniu do człowieka oznacza zwykle osobę lekko-myślną i zmienną (*vjetrogonja*, *vjetropir*, *vjetrenjak*, *imati vjetar u glavi* – ‘mieć wiatr w głowie’, pędziwiatr, wiatropęd, wiatrogon, a także słynne Mickiewiczowskie określenie kobiety, „wietrzna istota”, które funkcjonuje w swoim kontekście jako synonim zmienności, płochości i niestalości). Nieprzypadkowe zestawienie kobiety i wiatru, który przecież jako żywioł tworzy męską parę z ogniem w opozycji do żeńskich ziemi i wody, odkrywa nowe sensy. W filmie Luca Bessona to właśnie kobieta jest piątym żywiołem. Nieokiełznanym, impulsywnym, nieprzewidywalnym, kierującym się własną logiką, zdolnym ocalać i niszczyć elementem.

W wielu związkach frazeologicznych wiatr stanowi metaforę kolei losu, np. *povjeriti vjetru svoja krila* (powierzyć wiatrowi swoje skrzydła) – ‘zdać się na los’, a nacechowane pejoratywnie obracanie się wraz z kierunkiem wiatru oznacza brak zasad, przystosowywanie do zmieniających się okoliczności: *povijati se*,

¹¹ R. Vidović: *Pomorska terminologija i pomorske tradicije – Rječnik (A–B)*..., s. 155.

¹² Por. W. Kopałiński: *Słownik symboli*. Warszawa 1990; Tenże: *Słownik mitów i tradycji kultury*. Warszawa 1985; J. Chevalier, A. Gheerbrant: *Rječnik simbola*. Red. B. Donat. Zagreb 1994.

¹³ R. Vidović: *Koiné...*, s. 55.

okretati se kako vjetar puše (okręcać się jak wiatr zawieje); *pustiti se niz vjetar* (dać się ponieść wiatrowi); *okretati kabanicu prema vjetru* (okręcać płaszcz w kierunku wiatru) – ‘zmieniać się jak wiatr zawieje’, ‘być jak chorągiewka na wietrze’. Wyższą moralnie ocenę uzyskała postawa człowieka stawiającego czoła wiatrowi, a więc pokonującego przeszkody, przeciwności. Znajomość wiatrów gwarantuje zaś dobrą orientację (*znati odakle [koji, kakav] vjetar puše* – ‘wiedzieć skąd wiatr wieje’)¹⁴. Dla Chorwatów ważne jest jeszcze, by wiedzieć, jaki to rodzaj wiatru. Wiatr pojawia się również w przysłowiach: *tko seje vjetar žanje buru* – ‘kto wiatr sieje, zbiera burzę’.

Niestety, Chorwaci nie doczekali się słownika frazeologicznego z prawdziwego zdarzenia. Na podstawie słownika S. Skorupki możemy stwierdzić, że wiatr tworzy pokaźną grupę związków frazeologicznych. W tym artykule wykorzystywane zostały te, które mają charakter idiomatyczny, ale równocześnie uniwersalny, tj. przekładalny na inne języki i w ich ramach zrozumiały. Dzieje się tak dlatego, że związki te na ogół czerpią swoje znaczenia z *Biblii* i mitologii¹⁵.

Jak pokazuje powyższy przegląd nazw wiatrów spotykanych we wschodniej części Morza Adriatyckiego, ich prymarne znaczenia najczęściej mają związek z siłą wiatru, kierunkiem, stroną świata. Jeśli dla powstania nazwy ważniejsze okazało się jakieś inne kryterium, np. cecha wiatru – *boreas* pierwotnie oznaczało ten, który huczy, buczy, to i tak z czasem nabierała ona dodatkowego znaczenia, właśnie strony świata. W języku chorwackim większość nazw wiatrów stanowi zapożyczenie z języka włoskiego. Głębsze badania udowadniają jednak, że stanowią one wspólne dziedzictwo starożytnej kultury śródziemnomorskiej, zarówno jej zachodniej (świat grecko-laciński), jak i wschodniej oraz południowej części (kraje arabskie).

Analiza jednostek frazeologicznych świadczy o tym, że w porównaniu z językiem ludzi mieszkających w głębi kontynentu nazwy wiatrów w dialektach adriatyckich ulegają nasemantyzowaniu – procesowi w pełni zrozumiałemu wobec miejsca i znaczenia żywiołów w życiu codziennym Pomorzan. Vidović w zakończeniu swojego artykułu mówi nawet – na podstawie swoich badań nad słownictwem meteorologicznym i zauważonych tu podobieństw – o istnieniu nie tylko językowej wspólnoty mieszkańców wybrzeża Adriatyku. Tym, co ma ich łączyć, jest: sposób myślenia, profesja, słownictwo, frazeologia, język, rytm codziennego życia, w którym kwestie nazewnictwa meteorologicznego odgrywają rolę niebagatelną. Widzi nawet w języku odbicie struktury mentalnej (*forma mentis*): „To upućuje na milenijsko sociolingvističko zajedništvo našega življa uz Jadran, na istu *formu mentis*, koja se bila izgradila, u dodiru s drugim velikim mediteranskim kulturama, u samosvojnu materijalnu i kulturnu cjelinu i identitet.”¹⁶

¹⁴ Por. J. M a t e š i ć: *Frazeološki rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*. Zagreb 1982, s. 744–745; *Rečnik srpskohrvatskoga književnog jezika*. Knj. 1. Novi Sad 1990; S. S k o r u p k a: *Słownik frazeologiczny języka polskiego*. T. 2. Warszawa 1985.

¹⁵ Por. W. K o p a l i ŋ s k i: *Słownik mitów i tradycji kultury...*, s. 1272.

¹⁶ R. V i d o v i ć: *Koine...*, s. 74.